

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

NURİDƏ ZABİT QIZI MUXTARZADƏ

**İNANC FOLKLORU KONTEKSTİNDƏ
OCAQLAR VƏ PİRLƏR
(MASALLI ÖRNƏKLƏRİ ƏSASINDA)**

5719.01 – Folklorşünaslıq

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanının**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ - 2016

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun “Müasir folklor” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Füzuli Xeyrulla oğlu Gözəlov
filologiya üzrə elmlər doktoru

Rəsmi opponentlər:

Qəzənfər Məhəmməd oğlu Paşayev
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Əfzələddin Dağbəyi oğlu Əsgərov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı müəssisə:

Bakı Dövlət Universitetinin “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” kafedrası

Müdafiə “ ____ ” _____ 2016-cı il saat ____ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 01.201 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ1001, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik Qala döngəsi,31

Dissertasiya ilə AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “ ____ ” _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent:

Afaq Xürrəm qızı Ramazanova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Dini folklorun zənginləşməsində, inanc dünyamızın formalaşmasında müqəddəs yerlər adlandırılan ocaq və pirlərin mühüm rolu vardır. Azərbaycanın, o cümlədən türk dünyasının bütün bölgələrində geniş yayılan, insanların mənəvi dünyasında əhəmiyyətli rol oynayan ocaqlar, xüsusilə Cənub bölgəsində saylarının çox olması və funksiyasının çeşidliliyi ilə diqqət çəkir. Ateist təbliğatın hökm sürdüyü uzun illər araşdırmadan kənarda qalan müqəddəs yerlər, onlarla bağlı əfsanə və mənqəbələr nəhayət, müstəqillikdən sonra tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan folklorşünaslığının diqqətdən kənarda qalan problemləri içində qadın folkloru, şəhər folkloru, iqtisadi münasibətlərlə bağlı xalq deyimləri, dini əfsanələr, mənqəbələr, ocaq və pirlərlə bağlı inanclar və s. xüsusi olaraq seçilir. Bunlardan bir çoxunun tədqiq edilməməsinin səbəbi dünya folklor elminin nailiyyətlərinin gec dərk edilməsi ilə bağlıdırsa, ocaq və pirlərin, onlarla bağlı dini əfsanə və mənqəbələrin araşdırılmamasının başlıca səbəbi isə yalnız siyasi-ideoloji dünyagörüşlə bağlıdır. Buna baxmayaraq öyrənilməsi və tədqiqi vacib olan ocaq və pirlərlə bağlı inanc, əfsanə və mənqəbələr tarixi perspektivdə qismən də olsa nəzərdən keçirilmişdir. Ancaq bu məsələ folklorşünaslıq baxımından araşdırılmadığından tədqiqi bu gün də aktual olaraq qalır.

Ocaq və pirlərin İslam inancı və əski türk dini görüşləri baxımından araşdırılması folklorşünaslığın zəruri elmi problemlərindən biri olub aktuallığını qorumaqdadır. Tədqiqat işinin aktuallığı həm də tarixi gerçəkliklə bağlı olub milli özünüdərkdə əsas rol oynayır və bu, mövzunun öyrənilməsinin vacibliyini şərtləndirir. Eyni zamanda, ocaqların, pirlərin və onlarla bağlı dini əfsanə və mənqəbələrin folklor mahiyyəti, əski inanclarla sintezi çərçivəsində araşdırılması da tədqiqatın aktuallıq dərəcəsini artırır.

Sovet dövründə uzun müddət davam edən ateist təbliğatın nəticəsində dini əfsanələr, rəvayətlər, mifoloji mətnlər, övliya mənqəbələri, seydilərin kəramətləri folklorşünaslığın və digər uyğun elm sahələrinin araşdırma mövzusu olmamışdır. Araşdırma mövzusu olmadığından da toplanması da diqqətdən kənarda qalmışdır. Bu müqəddəs yerlərin ziyarət edilməsi, dini ritualların keçirilməsi, onların yazıya alınıb tədqiq olunması qadağan edilmişdir. İnsanlara mənəvi rahatlıq verən bu kimi yerlər bağlanmağa çalışılmış, bəziləri də bağlanmışdır. Şarlatan yuvası, cəhələt, avamlıq, dini mövhumat adı ilə ocaqların, pirlərin, türbələrin tədqiq olunması, insanların bu müqəddəs yerlərə ziyarətlərinin səbəbləri də öyrənilməmiş qalmışdır. Ancaq xalq bu müqəddəs yerləri əsasən, qoruya

bilmiş, oraları hər zaman ziyarət etmiş, sovet anti-dini təbliğat sisteminin bütün cəhdlərinə baxmayaraq bu günə qədər gətirib çıxarmışdır. Dini-əxlaqi dəyərlərimizin, mənəvi dünyamızın formalaşmasında, inancımızın möhkəmlənməsində ocaq, türbə və pirlərin önəmli rolu bu mövzunun araşdırılmasını aktual edən başlıca amillərdən biridir. Mövzunun tədqiqini aktuallaşdıran bir əsaslı məsələ də pir, ocaq, təkkə, ziyarət yerləri ilə bağlı yaranan mənzəqəbələrin folklorik dəyərə sahib olmasıdır. Bəzi folklor janrlarının unudulduğu, bəzilərinin ifadan çıxdığı bir zamanda imam övladları adlanan müqəddəs insanların, mömin bəndələrin kəramətləri haqqında yaranan mənzəqəbə mətnlərinin funksiyasını qoruya bilməsi, hər gün yeni mətnlərin yaranması hesabına daha da zənginləşməsi tədqiqat işinin aktual olduğunu təsdiq edir.

Folklor mətnlərinin coğrafi arealı, yayılması və söylənməsi, tarixi xronologiyası baxımından çox geniş bir yerə sahib olan mənzəqəbələrin, rəvayətlərin və dini əfsanələrin öyrənilməsi elmlərarası bağlılığı vacib etdiyi kimi, digər tərəfdən janrlararası əlaqənin də tədqiqini zəruri edir. Özəlliklə dini əfsanə, rəvayət, mifoloji mətn və mənzəqəbə arası motivlərin, süjetlərin bir-birinə keçidinin müasir folklorun əsas problemi kimi öyrənilməsi vacib elmi məsələlərdən biridir. Təbii ki, ilk öncə tarixi-mədəni, tarixi-coğrafi, sonra funksional-semantik və praktik baxımdan ocaq və pirlərin ümummədəniyyət və ümumfolklor arealı kontekstində yerini və rolunu, funksiyasını öyrənmək də bu dissertasiyanı aktual edən əsas amillərdən biridir.

Dissertasiyanın obyektı və predmeti. Bu tədqiqat işinin obyektini respublikanın Cənub bölgələrindən biri olan Masallı rayonunda yerləşən ocaq, pir və türbələr, onların xalqın həyatındakı yeri təşkil edir. Əsasən XV-XVI əsrlərdən qalan çox sayda dini abidələr, təriqət şeyxlərinin məzarı, məkanı və son zamanlarda imam övladları seydilərin yaşadıkları evlər və onların məzarı üzərində tikilən türbələr də işin obyektini təşkil edir. Bu ziyarət yerlərinin bir-biri ilə əlaqəsi, fərqləri də dissertasiyanın obyektinə daxildir.

Dini-əxlaqi dəyərlərin, inam və mənəvi rahatlığın yeri olan bu müqəddəs məkanlar haqqında yaranan dini əfsanələr, rəvayətlər, mənzəqəbələr, qısa məzmunlu deyimlər, söyləmələr, həmçinin ziyarət yerlərinin semantik funksiyasının öyrənilməsi dissertasiyanın predmetini təşkil edir. Tədqiqatın predmetinə həmçinin ziyarət yerlərinə sağaltma, müalicə olunma, niyyət tutularaq və ya sadəcə olaraq ziyarət etmə məqsədi ilə gedilməsi, bunların sistemləşdirilməsi, ziyarət yerlərinin funksional-semantik özəlliyi də daxildir.

İşin məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın yazılmasında əsas məqsəd Masallı bölgəsində yerləşən və yetmiş ildən çox sürən rejimin və ateist təbliğatın da qarşısını ala bilmədiyi ocaq, türbə və pirlərin mədəni-coğrafi arealını, semantik-funksional xüsusiyyətlərini, onlar haqqında yaranan kəramət motivlərinin, mənqəbələrin təşəkkülünü, mövzusunu, funksional-semantik rolunu, hər gün ortaq motivlərlə zəngin olan mənqəbə nümunələrinin yaranmasını, yaşadılmasını və gələcək nəsillərə ötürülməsini araşdırmaqdan ibarətdir. Dissertasiyanın məqsədlərindən biri də müqəddəs yerlərə ziyarətlərin mənəvi-psixoloji tərəflərini, tibbi-praktik əhəmiyyətini öyrənməkdən ibarətdir. Bu mənada Masallı bölgəsində ocaq, türbə və pirlərin araşdırılmasına aşağıdakı aspektlərdən baxmaq işin konkret vəzifələrini müəyyənləşdirməyə xidmət etmişdir:

- Cənub bölgəsinin Masallı rayonunda yerləşən ocaq və pirlərin tarixi-xronoloji mənzərəsini araşdırmaq;

- Ziyarət yerlərinin bugünkü vəziyyətini öyrənmək, onların yerləşdikləri şəhər, kənd və qəsəbənin mənəvi həyatında rolunu aşkarlamaq;

- Ocaq və pirlərin qismən də olsa öz varlığını qoruma və yaşama səbəblərini tədqiq etmək;

- Ocaqlar, pirlər, türbələr, ümumiyyətlə, ziyarət yerləri haqqında yaranan mənqəbələrin, kəramət motivlərinin, qarışıq anamlı süjetlərin semantik-funksional, tarixi-coğrafi yerini aşkarlamaq;

- Mənqəbələrin yaranmasında dini əfsanələrin, rəvayətlərin, mifoloji mətnlərin və digər janrların rolunu xüsusi vurğulamaq;

- Daha qədim dövrlərlə bağlı pirlər, türbələr və ziyarət yerlərinin təriqət bağlılığını üzə çıxartmaq;

- Övliya kəramətlərinin, imam övladı seyidlərin kəramətlərinin və onlarla bağlı inancların formalaşmasında atalar kultunun, şamanlıq inancının, qədim türklərin qəbul etdikləri digər dinlərin rolunu araşdırmaq;

- Hz.Əli, Hz.Fatma, Hz.Hüseynlə və böyük təriqət şeyxləri ilə bağlı ziyarət yerlərinin insanların dini tələbatlarını, bir növü mənəvi hesab vermə vəzifəsini yerinə yetirməkdə rolunu tədqiq etmək;

- Seyidlik qurumu, onun formalaşması, tarixi gerçəklik, ziyarət yerlərinin yaranma səbəbləri haqqında təsəvvürləri, İslam tarixində bu məsələ ilə bağlı görüşlər və s. kimi problemləri elmi müstəvidə tədqiq etmək;

- Seyidlərin kəramətlərini, kəramətlərlə bağlı söyləmələri, bunların bir janr kimi formalaşmasını öyrənmək;

- Bu kəramətlərin inanc kökünü, mənəvi dayaqlarını, folklor qaynaqlarını, mənqəbəvi özəlliyini üzə çıxartmaq;

- Kəramət motivlərinin çoxunun bütün türk dünyası üçün müştərək olmasını və bunu doğuran səbəbləri araşdırmaq;
- Azərbaycanda, Orta Asiyada, Anadoluda İslami və təsəvvüfi müştərək motivlərdən bir çoxunun mifoloji çağdan qaldığını, şaman qaynaqlı olduğunu və daha əski inanclarla bağlılığını isbatlamaq;
- Müştərək motivlərin tarixi-müqayisəli təhlilini vermək, onların yayılma coğrafiyasını müəyyənləşdirmək;
- Masallı bölgəsi seyid mənzərələrindəki motivlərin bəzilərinin yalnız bu bölgə üçün spesifik olduğunu aşkarlamaq, onların tarixi-coğrafi bağlantısını və tarixi-coğrafi fərqi üzə çıxartmaq;
- Ocaq və pirlərin, türbələrin ziyarət edilmə səbəblərini, ziyarətçilərin yaş qrupuna görə araşdırmaq;
- Semantik funksiyasına görə ziyarət edilən müqəddəs yerləri klassifikasiya edib qruplaşdırmaq;
- Uşaq istəmə, qismət açma ilə bağlı ziyarət olunan yerləri müəyyənləşdirmək;
- Şəfa tapmaq, müxtəlif xəstəlikləri müalicə etmək üçün müraciət edilən müqəddəs yerlərin müəyyənləşdirilməsini, onların daha çox hansı niyyət və istəyə görə ziyarət edilməsini təyin etmək;
- Fiziki qüsurları, fiziki xəstəlikləri yaxşılaşdırmaq üçün ocaq və pirlərə üz tutulmasının azalma səbəblərini araşdırmaq;
- Psixoloji və ruhi narahatlığın müalicəsi üçün ocaq və pirlərlə müraciət edənlərin sosial tərkibini öyrənmək;
- Bəzi spesifik xəstəlikləri sağaldan, xüsusi funksiyası olan ocaqları təsbit etmək və araşdırmaq.

Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiya işi, tarixi-filoloji və tarixi-coğrafi metod əsasında işlənmiş, ancaq yeri gəldikcə təsnifat, qruplaşdırma, qarşılaşdırma, sistemləşdirmə və s. kimi üsullardan da istifadə olunmuşdur. Tədqiqatda müntəzəm şəkildə Azərbaycan, türk, Orta Asiya və Balkan xalqları folklorşünaslığında mövcud olan elmi-nəzəri bazadan istifadə edilmiş, həmçinin ocaq və pirlərlə bağlı dünya folklorşünaslığının elmi nailiyyətləri də nəzərə alınmış, bu barədə yazılan elmi-nəzəri ədəbiyyatdan da faydalanılmışdır. Eyni zamanda, araşdırmada müxtəlif problem, fakt, müəyyən dini-irfani simvolika, təsəvvüf terminləri, anlayışları tədqiq edilərkən tarixi-müqayisəli təhlil prinsiplərinə də müraciət edilmişdir.

Həmçinin inanc folkloru, qədim inanclarla bağlı araşdırma aparən tədqiqatçıların da elmi əsərlərindən dissertasiya işində nəzəri-metodoloji baza kimi yararlanılmış, onların fikir və düşüncələri nəzəri bazanın formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

İşin elmi yeniliyi. Tədqiqat işi bu günə qədər Azərbaycan folklorşünaslığında öyrənilməmiş və ya çox az araşdırılmış ocaq, türbə və pirlərin, onlarla bağlı şifahi ənənədə mövcud olan mənqəbə mətnlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Ocaqların, pirlərin, təkkələrin müasir dövrdə aktualıq kəsb etdiyini nəzərə alaraq Masallı bölgəsinin regional özəllikləri üzə çıxarılmış, bu bölgə üçün spesifik olan müqəddəs yerlər araşdırmaya cəlb edilmişdir. İşin elmi yeniliyi arasında ilk dəfə olaraq Masallı bölgəsində mövcud olan ocaq və pirlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin araşdırılması gəlir ki, bu da dissertasiyada bu mövzuya ilk dəfə toxunulması ilə bağlıdır.

Tədqiqat işində coğrafi areal, tarixi-mədəni şərait Masallı bölgəsi ilə məhdudlaşsa da, yeri gəldikcə Sibir, Altay, Orta Asiya şaman əfsanələrinə, Anadolu və geniş mənada İslam sufi mənqəbələrinə müraciət edilmişdir ki, bu da işin elmi yeniliyini bir daha artırmış olur. Övliya kultu və onun tarixi kökləri atalar kultu, şamanlıq inancı aspektindən tədqiq edilmişdir. Ocaq və pirlərlə bağlı mənqəbələrin xüsusiyyətləri sintez halında öyrənilmiş, Cənub bölgəsinin özünəməxsus inanc göstəriciləri aydınlaşdırılmışdır. Dissertasiyanın elmi yeniliklərindən biri də müxtəlif dövrlərdə xalqın ziyarət etdiyi pirlərin, ocaqların övliya mənqəbələrinin formalaşmasındakı roludur. Ortaq motivlərin bu baxımdan tədqiqi, müqayisəli təhlillər də elmi yeniliklər arasındadır.

Tədqiqat işində ocaq və pirlərin ziyarət edilmə səbəbləri, ziyarətçilərin sosial tərkibi, yaş fərqi, cinsiyyət göstəricisi, həmçinin bu yerlərin müalicə funksiyası, əsasən ruhi-psixoloji xəstəlikləri sağaltması, dərdlərə çarə olması da ilk dəfə araşdırıldığından elmi cəhətdən yenilik hesab oluna bilər. Masallı bölgəsində imam övladları adlanan seyidlərin kəramətləri xüsusi yer tutur və öyrənilməsi elmi yenilik baxımından xüsusi dəyərə sahibdir. Bundan başqa dissertasiyada dini əfsanələrlə mənqəbələr, rəvayətlərlə mifoloji mətnlər arasında bənzərlik və fərqli cəhətlərə diqqət edilmişdir. Nəticədə dissertasiya işinin əsas elmi yeniliyi ocaq və pirlərlə bağlı mənqəbələrin, ocaq və türbələrin xalq həyatında funksiyasının öyrənilməsi kimi dəyərləndirilmişdir.

Dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Bu dissertasiya işinin əsas nəzəri əhəmiyyəti qədim və zəngin tarixə malik olan Cənub bölgəsi rayonlarından biri olan Masallının Azərbaycan və türk dünyası inanc kontekstində öyrənməkdən ibarətdir. Təbii ki, bu tədqiqat işindən əldə edilən bir çox müddəalar, nəticə və ümumiləşdirmələr, elmi qənaətlər, nəzəri fikirlər gələcəkdə bu tip elmi işlərin yazılmasında nəzəri baza, elmi kriteriya ola bilər. Tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti ondan sadəcə folklorşünaslıqda deyil, tarix və etnoqrafiyada, sufişünaslıqda və fəlsəfədə, türkçəçilikdə və geniş

mənada xalq təbabətində bəhrələyə bilinməsindədir. Dissertasiya digər bölgələrimizdə ocaq və pirlərin araşdırılmasında örnək nəzəri baza rolunda çıxış edə bilər.

Dissertasiya işinin praktik əhəmiyyətinə gəldikdə isə Cənub bölgəsinin, konkret olaraq Masallı rayonunun regional xüsusiyyətlərinin, şifahi yaddaşlarda yaşayan bir çox folklor materiallarının tədqiq edilməsidir. Həmçinin müqəddəs yerlərin ziyarət edilmə səbəblərinin və s. məsələlərin ocaq və pirlərin öyrənilməsi baxımından dəyərləndirilməsi və bu mövzunun Azərbaycan folklorşünaslığında gündəmə gətirilməsi işin praktik baxımdan əhəmiyyətini göstərən ən mühüm amil hesab edilə bilər.

Hər halda dissertasiya işindən ali məktəblərin filoloji fakültələrində, tədris olunan şifahi xalq ədəbiyyatı kurslarında, yazılan dərslərdə və dərş vəsaitlərində dini-əxlaqi söyləntilərin funksiyası, bu müqəddəs yerlərin ziyarət edilmə səbəblərinin öyrənilməsində istifadə oluna bilər. Eyni zamanda, inanclarla bağlı keçirilən mühazirə və seminarlarda da bu dissertasiyadan yararlanıla bilər. Dissertasiya işi gələcəkdə bu sahəyə mü-raciət edən tədqiqatçılara dəyərli bir mənbə olmaqla ocaq və pirlərin milli mədəniyyətdə rolunun tədqiq olunmasına kömək edə bilər.

Mövzunun aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA Folklor İnstitutunun “Müasir folklor” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Onun əsas müddəaları elmi jurnallarda dərc olunan məqalələrdə, simpoziumlarda və konfrans materiallarında əks edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunan ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

“**Giriş**”də mövzunun aktuallığı, dissertasiyanın obyektı və predmeti, metodoloji əsasları, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, aprobasiya və quruluşundan bəhs olunur.

“**Ocaqlar, pirlər və türbələrlə bağlı inanc və kultlar**” adlanan birinci fəslin “*Atalar kultu baxımından ocaqlar, pirlər və türbələr*” adlı birinci yarım-fəslində əsas diqqət İslamdan öncəki inanc sistemində atalar kultunun roluna yönəldilmişdir. Kökü etibarı ilə atalar kultuna qədər gedib çıxan müqəddəs yerlər bütün zamanlarda insanların mənəvi rahatlıq tapdıqları, ruhi aləmləri ilə baş-başa qaldıqları ziyarət yerləri olmuşdur. Türklər fərqli dinlər qəbul etsələr də, nə Manixeizm, nə Buddizm, nə Xristianlıq, nə də İslam onların dünyagörüşündə mövcud olan, milli

kimliklərinin bir parçası halına gələn müqəddəs yerlərə ziyarətlərinin, qurban vermələrinin, dilək diləmələrinin qarşısını ala bilməmişdir.

Kökü atalar kultuna bağlanan pir və ocaqlar İslamın da təsiri ilə yeni bir məzmun qazanmışdır. Burada təbii ki, qədim türklərin inanc sistemində ocaq kultunun xüsusi yer tutduğunu da qeyd etmək lazımdır. “Türk mifoloji sistemində onlarla dəyişik variantda mövcud olan od və ya ocaq kultunun əsas funksiyası insanları, onların ailələrini bələlərdən, xəstəliklərdən qorumaq, heyvanların artımını və evin bərəkətini təmin etməkdir. Olduqca geniş yayılmış inanc sisteminə girən və başlanğıcda Mifoloji Ana kompleksindən çıxan və bu səbəblə də çox zaman Umayla, qayın ağacı ilə birlikdə xatırlanan od, mifoloji şüurun sonrakı mərhələsində qadın tipindən kişi tipinə keçmişdir. Hər evdəki (çadırdakı) ocaq və ocaqdakı od qoruyucusu ilə birlikdə əski türklər Tanrı qədər güclü və təsirli olan bir od ruhunun varlığını da qəbul edirlər. Bu halda hər evin od-ocaq ruhu olduğu kimi ümumi bir od-ocaq ruhunun da var olduğu anlaşılar.”¹ Əslində atalar kultu ilə ocaqlar və sonrakı dövərdə pirlər arasında birbaşa əlaqə vardır. Ocaq kultunun sonradan müqəddəs yerlər, ziyarətgahlar kimi formalaşmasının təməlinə od-ocaqla və ocaq hamisi ilə bağlı inancların böyük rolu olmuşdur.

Masallıda müqəddəs ziyarət yerlərinə əsasən ocaq deyilir. Ancaq bəzi kəndlərdə pir termini ilə də qarşılaşırdıq. Masallı bölgəsində XV-XVII yüzillərdən qalma bəzi ziyarət yerləri vardır ki, onlara da pir deyilir. Pir tərifi ilə əlaqəsi olduğuna inanılan kəramət sahibi övlətinin məzarına verilən addır. Pirlər bütün hallarda məzar olmaya da bilər. İslam dinindən qabaqkı inanclarla bağlı olan qaya, daş, ağac, mağara və s. də pir adlanır.

Atalar kultunun yaranmasına təbii ki, ölənlərin ruhlarının dünyanı gəzdirməsinə, öz qohum-əqrəbalarına nəzarət etdiklərinə inanmaq və bu ruhları məmnun etmək üçün bəzi praktikalara əməl etmək səbəb olmuşdur. Həmçinin şəhər ruhların zərər verməsinin qarşısını almaq üçün də Tanrıdan yardım istəməklə bərabər ağaclardan, sülalədən, mağara və dağlardan da kömək istəmək və s. başlıca xüsusiyyətlərdən biri idi. Şamanların sakral qəbul etdikləri ağac parçalarını, sudan bir hissəni hər zaman yanlarında daşımaları da atalar kultu inancına görədir.

Atalar kultu dedikdə yalnız böyük hörmətə sahib, müqəddəs insanlar nəzərdə tutulur. Ona görə də türk mədəniyyətində ölümlərlə atalar kultu bir-birindən fərqli şeylər olub, fərqli münasibətlər görməkdədir. Təbii ki, hörmət görən və müqəddəslik verilmiş ataların məzarı ziyarət yerləri idi və bu, türklərin İslamiyyəti qəbul etməsindən sonra da xalqın ziyarət etdiyi,

¹ Bayat F. Türk mitoloji sistemi, 2 cilt. İstanbul: Ötügen, 2007, s.116

qurbanlar kəsdiyi, niyaz etdiyi müqəddəs yerlər şəklinə bürünmüşdür.² Ona görə də bu gün türk dünyasının hər yerində mövcud olan ocaq və pirlər əslində atalar kultunun İslama transformasiyasıdır.

Cənub bölgəsində ocaq və pirlərin böyük əksəriyyəti seyidlərin adı ilə bağlıdır. Bu da müsəlman əhalinin Hz.Əli və onun soyuna olan böyük sevgisinin təzahürüdür. Hər halda İslam dininin qəbulundan əvvəl atalar kultu, şamanlıq inanclarının ocaq kultunun yaranmasında rolu danılmaz olmuşdur. Mənəvi güc və üstünlüklərinə inanılan bu insanların dəfn olunduqları qəbul edilən yerlərə öncə müəyyən ehtiyac, dilək, istək və muradlarla gedildiyi, müsəlman olduqdan sonra da eyni məqsədlə ziyarət edildiyi milli mədəniyyətimizdə çox şeyin dəyişmədiyindən xəbər verir.

Dissertasiyada ziyarətlərin ətrafında yaranan bəzi inanc və dini rituallar vardır ki, bunların da kökü atalar kultuna və şamanlıq dönməsinə qədər gedib çıxır. Seyidliyin sonradan atalar kultu funksiyasını öz üzərinə götürməsi dəyişən şeyin yalnız mərhələ və ad olduğunu isbatlayır. Təbii ki, türklərin böyük əksəriyyətinin qəbul etdiyi İslam dini əski inanclardan da istifadə etmişdir. Bu isə bir çox kulturların İslamiyyətə uyğunlaşması mənasına gəlir.³

“Kəramət kontekstində övliya və seyid kultu” adlanan ikinci yarımfəsildə övliyalığın bütün türk dünyasında, o cümlədən Azərbaycanda geniş yayılması nəticəsində ocaq və pirlərlə bağlı çox sayda əfsanə və mənqəbə ortaya çıxdı. Mənqəbə ocaq və pirlərin, övliya və seyidlərin kəramətləri haqqında şifahi mətnlərdir. Bu yarımfəsildə seyidlik kultu haqqında da məlumat verilmişdir. Belə ki, Hz.Hüseynin soyundan gələnlərə seyid, onların bağlı olduğu yerlərə ocaq deyilməsi, övliya və seyid kultunun əski türk inancları ilə sintez yaratdığından xəbər verir. Tədqiqatda həm vəli, həm də övliya sözünün Azərbaycanda İslam dininin yayıldığı IX əsrdən sonra ortaya çıxdığı xüsusi vurğulanmışdır. Vəli və övliya termininin seyidliklə birləşməsi təbii ki, Əhli-beyt üzvlərinin və onların tərəfdarlarının Əməvilərin və sonradan Abbasilərin zülmündən qaçaraq Azərbaycana, Orta Asiyaya sığınmalarından sonraya rast gəlir. Qədim türklərin fəvqəladə gücə sahib şamanları araşdırıldığı zaman bunların türk vəlilərinin sələfi olduğunu fərq etməmək mümkün deyildir.⁴ Çünki mənqəbə motivləri də tək-tək araşdırıldığında aydın olur ki, bu motivlər şamanist dövrlərdəkindən çox da fərqli deyildir. Ə.Y.Ocaq da xalq sufizmindəki övliya kultunun mənşəyini İslamdan əvvəlki şaman inancına bağlayır. “Müsəlman türklərin yaşadıkları

² Artun E. Anonim türk folk edebiyatı nesri. İstanbul: Kitabevi, 2006, s.16-17

³ Bayat F. Türk mitoloji sistemi, I cilt. İstanbul: Ötüken, 2007, s.21

⁴ Ocak A.Y. Kültür tarixi kaynağı olarak menâkıbnâmeler. Ankara: Türk tarih kurumu yayınları, 1997, s.11

bütün ərəzilərdə və o cümlədən, Anadoluda vəli kultu təhlil edildiyi zaman, bunun qaynağını İslamdan əvvəlki qədim türk inanclarının təşkil etdiyi elə ilk baxışda diqqəti çəkəcək qədər açıqdır.”⁵ Bu ilk baxışdan da görünən xüsusiyyətdir.

Tədqiqatda iflic olan, uşağı olmayan, qismətinin açılmasını istəyən, işləri yaxşı getməyən və buna bənzər bir çox səbəblərdən övliyalığına inanılan adamlardan mədət umulduğunun da övliyalıq və seydlik kultunun formalaşmasındakı rolu açıqlanmışdır. Ancaq sırası adamlar da Allaha övliyanın üzü hörmətinə və onun vasitəçiliyi ilə dua etdiyini bilir. Yəni övliyanın Allah ilə insan arasında vasitəçi olması, bələlardan onun vasitəsi ilə qorunmaq istənməsi vəli kultunun formalaşmasında əsaslı rol oynamışdır. Uşağı olmayan qadınlar müqəddəs insanların dəfn olduğu türbələrə, pirlərə üz sürərək, ağaca bez bağlayaraq və ya vəlinin hər hansı bir əşyasını daşıyaraq uşaq sahibi olmağı ümid edirlər. Uşağı olmayan yakut qadınları da, müqəddəs bir ağacın dibində, ağ boz at dərisi üzərində, “yer sahibi”nə (an daydı içidə) yalvarırlar, ağlaya-sızlaya dua edirlər. Bu duadan sonra uşaq sahibi olanlar bunun Tanrıdan, yer ağac ruhları tərəfindən verildiyinə inanırlar.⁶

Bir çox bulaqların, meşələrin, ağacların, dağların, daşların müqəddəs hesab edilməsi və onların sonradan seydilərin və ya Əhli-beyt üzvlərinin adı ilə bağlanması mədəniyyət (şamanlıqdan İslama) dəyişikliyi. Bu yarımfəsli nəticələndirdikdə övliya mənqəbələri və şaman əfsanələri içərisində odda yanmama, quş surətinə girərək uçma, qeyb aləmindən xəbər vermə, xəstələri sağaltma kimi bir çox kəramət və bu kəramətlərlə bağlı mətnlər müstərək deyə biləcəyimiz qədər bənzərlik göstərir. Ancaq şaman əfsanələri ilə övliya mənqəbələri arasındakı bənzərlik sadəcə sadalananlarla məhdudlaşmır. Şamanların və vəlilərin həyat tərzləri, bu yolda çəkdikləri əzablar, düşüncə tərzləri, xalqın onlara münasibəti, ölümlərindən sonra məzarlarının müqəddəs sayılması, barələrində danışılanlar və s. baxımdan da bənzərlik vardır. Təbii ki, atalar kultunun və şamanlığın övliya mənqəbələrinə təsiri mübahisə doğurmayacaq qədər məlumdur.

Tədqiqat işində yuxu vasitəsi ilə dərvişlik ya da şamanlıq qabiliyyəti alan insanların keçdikləri mərtəbələr, onların fəaliyyətləri, kəramətləri də müqayisə olunmuş, hər ikisinin eyni olduğu göstərilmişdir. Hər şeydən əvvəl həm dərviş, həm də şaman olmanın təməl fəlsəfəsində ölmədən əvvəl ölmək

⁵ Ocak A.Y. Kültür tarixi kaynağı olarak menâkıbnâmeler. Ankara: Türk tarih kurumu yayınları, 1997, s.10

⁶ İnan A. Tarihte ve bugün şamanizm. Ankara: Türk tarih kurumu, 1986, s.167

fikri vardır. Ölmədən əvvəl ölməklə şaman da, dərviş də nəfslərini tərbiyə etməyə, dünya nemətlərindən vaz keçməyə çalışırlar. Həm də ölüm bir statusdan başqa bir statusa keçidin vasitəsidir. Ölüm sirlərin toplandığı o biri dünyaların şamana və ya dərvişə açılmasıdır. Nəfslərinə güc gələn övliyalar dünya malına heç bir zaman rəğbət etmədikləri üçün fəqrlilik məqamını ən uca məqam kimi görürlər. Ümumiyyətlə, həqiqi şamanlar da dünya nemətlərinə düşkün deyillər. Şaman olacaq adam xidmət qarşısında xalqdan heç bir şey istəməyəcəklərinə and içər, o, yalnız keçirdiyi mərasimin qarşılığı olaraq verilənləri qəbul edir.⁷ Həqiqi şamanlar yoxsul olmağa, dünya nemətlərinə tamah salmamağa məhkumdurlar.

Həmçinin övliyaların müalicə etmə və gələcəkdən xəbər vermə qabiliyyətləri ilə bərabər təbiət hadisələrinə də müdaxilə etmə qüdrətinə malikdirlər. Bu isə övliya kultunu şamanlıq inancı ilə bağlayır. Məsələn, bir çox dərvişin cəhd edib amma bacara bilməməsinə baxmayaraq, Əhməd Yəsəvi Karaçuk dağıni ortadan qaldırmışdır. Əli Ata quraqlıq dövründə yağış yağdırmışdır. Üryan Baba quldurları şəhərdən uzaqlaşdırmaq üçün xortum meydana gətirmişdir. Şıx Biləcan hər tərəfi yerlə bir edərək irəliləyən qasırğanın kəndə toxunmadan keçməsinə təmin etmək üçün onu ortadan iki yerə ayırmışdır. Sam Şeyxi və Şahvəli qışın ortasında quru ağacın təzə üzüm verməsini təmin etmişlər. Şaman əfsanələrində də eyni funksiyalı möcüzələri görürük.

Dissertasiya işində övliya seyid münasibətinə də toxunulmuşdur. Övliya mənqəbələrində kəramət göstərən ərənlərin çoxunun nəsil şəcərəsi baxımından seyid olduğunu görürük. Məsələn, ilk türk övliyası Xoca Əhməd Yəsəvi, Hacı Bəktaş Vəli, Seyid Mahmud Heyrani, Seyid Camal, Seyid Nəsimi və övliyaların ən böyüklərindən biri olan Seyid Qazi buna misal ola bilər. Ona görə də övliya elə seyiddir, hər seyid də müəyyən mənada övliyadır, demək mümkündür. Ancaq bütün övliyalar seyid olmadığı kimi, bütün seyidlər də övliya deyildir. Məsələn, türk dünyasının böyük övliyalarından Nəcməddin Kübra, Cəlaləddin Rumi seyid deyillər. Burada sünni məzhəbindən çıxmış seyid ünvanlı övliyaları və ya dərvişləri istisna kimi qəbul etmək lazımdır.

Dissertasiyanın **“Ocaqlar və pirlər haqqında söylənen mətnlər”** adlanan ikinci fəslə üç yarım fəsildən ibarətdir. Ocaq və pirlərlə bağlı söylənen bütün mətnlər əsasən, əfsanənin bir qolu olan dini əfsanə və mənqəbə adlanan iki janrda toplanmışdır. Bu fəsildə elmi-nəzəri görüşlərin formalaşmasını təmin edən, onları tamamlayan folklor mətnləri əsasən Cənub

⁷ Bayat F. Ana hatları ilə türk şamanlığı. İstanbul: Ötüken, 2006, s.269-270

bölgəsinin rayonlarından biri olan Masallıdan toplanmış və araşdırma topladığımız materiallar əsasında aparılmışdır. “*Əfsanə*” adlanan birinci yarımfəsilə əfsanə haqqında qısa məlumat verildikdən⁸ sonra daha çox peyğəmbərlər, imamlar və din böyükləri, Allah dostları vəlilər haqqında yaranan dini əfsanələrdən söz açılmışdır. Əfsanələrin təsnifatında da dinlə və ya daha konkret olaraq İslam dini ilə və müqəddəslərlə bağlı əfsanələrə ayrıca yer verilmişdir. Əfsanələrin müəyyən tarixi dövrlərdə təşəkkül etdiyini bildirən bir çox tədqiqatçılar onların məzmununda dini ünsürləri xüsusi olaraq vurğulamışlar. Təbii ki, əfsanələrin mövzusu hər hansı bir hadisə, tarixi və dini bir şəxsiyyət, yaxud müəyyən bir yer ola bilər. Bütün bunlar əfsanələrin miflərdən qaynaqlandığını göstərir. Ancaq bunların hər biri fərqli tarixi dövrlərdə təşəkkül etdikləri üçün miflərdən və mifoloji hekayələrdən fərqlənir və ayrılır.

Funksional-semantik baxımdan dini əfsanələrin böyük bir qismi Haqq dini olan İslamı təbliğ etmək, onun müqəddəsliyini, böyüklüyünü, halallığını, qurtuluşa aparan ən doğru din olduğunu göstərmək üçün yaradılmışdır. Dini əfsanələrin qaynağı bir qayda olaraq Qurani-Kərim, hədislər, şərh kitabları, peyğəmbərlər haqqında yazılan Siyari-nəbi adlı kitablar, qissələr və qismən də daha əvvəlki dinlərlə bağlı söyləmələrdir. Xüsusən İslam dininin yayıldığı geniş coğrafiyada müsəvi və xristian peyğəmbərlər haqqında Quranda verilən məlumatların məzmunu zamanla savadlı din nümayəndələri tərəfindən şifahi şəkildə genişləndirilmiş, zənginləşdirilmiş, əfsanə formasına salınmış, nəhayət, xalq arasında məzmun və formaca dəyişikliyə uğrayaraq yeni şəkil almışdır. Öncə şifahi şəkildə yayılan bu dini əfsanələr, sonradan kitablaşdırılmış, savadlı din nümayəndələri də kitablardan oxuyub öyrəndiklərini yas məclislərində, dini söhbətlərdə danışmağa başlamışlar. Beləliklə, sözdən yazıya və təkrar yazıdan sözə keçməklə dini əfsanələr yeni təhkiyə özəlliyi qazanmışdır.

⁸ Boratav P.N. 100 soruda türk halk edebiyatı. İstanbul: 1969, s.113; Paşayev S. Azərbaycan əfsanə və rəvayətlərinin ədəbi abidələrimizlə müqayisəli təhlili. Bakı: Nurlan, 2007; Pirsultanlı S. Əsatir, əfsanə və rəvayət haqqında düşüncələrim // “Pirsultan” folklor toplusu, 2007, N.5, s.8-39; Abbashlı İ. Əfsanə və rəvayətlərin janr özünəməxsusluğu // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XI kitab. Bakı: Səda, 2002, s.3-18; Bayat F. Mitolojiyə giriş. Çorum: Karam, 2005; Криничная Н.А. Персонажи преданий: становление и эволюция образа. Ленинград: Наука, 1988; Qurbanov N. Azərbaycan əfsanələrinin mifoloji-kosmoqonik mahiyyətinə dair // “Dədə Qorqud” toplusu, 2006, II, s.68-87; Əliyev R. Əfsanə mətnlərində mifoloji görüşlər // Elmi axtarışlar, XV cild, Bakı: Səda, 2005, s.189-203

Bu yarım fəsildə əfsanə təsnifatlarına (P.Əfəndiyev, V.Vəliyev, A.Nəbiyev, S.Pirsultanlı, F.Bayat və b.) da toxunulmuş, ən dolğun təsnifat olan P.N.Boratavin bölgüsü əsas götürülərək dini əfsanələr araşdırılmışdır.

Əfsanə və rəvayətin əsasını hansısa mifoloji görüş, konkret desək, inanc təşkil edir. İnanclar istər mifoloji olsun, istərsə də şamanist qaynaqlı olsun kökü baxımından ibtidai dini görüşlərlə bağlıdır. Geniş məzmunlu inanclardan fərqli olaraq mifik düşüncə mətn formasında miflərdə əks olunur. Eyni bir mifik düşüncənin müəyyən fərqlərlə həm mifdə, həm əfsanədə, həm də rəvayətdə əks olunduğunun şahidi olmaq mümkündür. Eyni ilə dini əfsanələrdə də mifik inanclarla bərabər İslam dininə aid inanclar da əsas yer tutur. Ocaq və pirlərlə bağlı xalqın tərəddüd etmədən inandığı dini əfsanələrin ən böyük xüsusiyyəti onların elə inanc əsaslı olmasıdır.

Əfsanə təsnifatlarında dini əfsanələr əfsanənin bir alt qolu kimi təqdim edilmişdir.⁹ Halbuki xalq arasında quş dili bilən Süleyman peyğəmbərlə, Davudla, Hz.Eyyubla, Yusif peyğəmbərlə, Məhəmməd peyğəmbərlə, Hz.Həmzə və Hz.Fatimə və imamlarla, xüsusən də Hz.Əli, Hz.Həsən və Hz.Hüseynlə, Hz.Əbülfəzlə, Kərbəla hadisələri ilə bağlı əfsanələr geniş yayılmışdır. Bu əfsanələrin sonradan ocaq kimi müqəddəsləşdirilən “Əli ayağı” (Bakı və Masallı), “Fatma nənə təndiri” (Masallı, İstisu), “Düldülün ayaq izi” (Bakı) və s. kimi müqəddəs yerlərin yaranmasına çox böyük təsiri olmuşdur. Məsələn, Masallı bölgəsinin “İstisu” adı ilə bilinən yerində xalq arasında müqəddəs sayılan və ziyarət edilən “Fatma nənə təndiri”, Hz.Həsənlə, Hz.Hüseynin ayaq izləri, Fatma nənənin baş suyu kimi ocaq yerləri dini əfsanələrin təsiri ilə yaranmışdır.

Sadəcə peyğəmbərlərdən, imamlardan, din böyükələrindən bəhs edən əfsanələr deyil, eyni zamanda, toponimik əfsanələr, cinlərlə, falabaxanlarla və s. bağlı əfsanələr də geniş yayılmışdır ki, bunların da ocaq və pirlərlə bağlı söylənən əfsanə və mənqəbələrə böyük təsir göstərdiyi şübhəsizdir. Cənub bölgəsində, xüsusən də Masallıda ocaq və pirlərlə bağlı söylənən mənqəbələrin çoxu dini əfsanələrin, mifoloji məzmunlu əfsanələrin yeni forması, yeni məzmunudur. Türklər İslam dinini qəbul etdikdən sonra yaradılış və törəyişlə bağlı miflər öz yerini Quran qissələrində nəql edilən dini əfsanələrə, övliya mənqəbələrinə, alp ərənlərlə bağlı rəvayətlərə verdi. Hz.Məhəmməd, Hz.Əli, Hz.Davud, Hz.Süleyman, Hz.Musa, Hz.Eyyub,

⁹ Özdoğan R. Amasya'da adak yerleri ile ilgili halk anlatıları. Yüksek lisans tezi, 2006, s.35; Sakaoğlu S. Efsane araştırmaları. Konya: Selçuk Üniversitesi Yay., 1992, s.9-10; Пропп В.Е. Русское народное поэтическое творчество. Москва: Наука, 1955, с.376 – 379; Аникин В. П., Круглов Ю.Г. Русское народное эстетическое творчество. Ленинград: Наука, 1987, с.222

Hz.Hüseyn, Hz.Fatimə, Hz.Abbas, Hz.Qasımla bağlı dini əfsanələr Cənub bölgəsində geniş yayılmışdır. Bu dini əfsanələr sonradan seydilərin, övliyalərin kəramətləri şəklində yenidən işlənmiş, Cənub bölgəsi insanların mənəvi dünyasının tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Dini əfsanələrin insanlarda doğruluq, düzlük, halallıq, ədalətlik, dininə hörmət kimi hisslərlə bərabər vətən, millət və ən əsası da insan sevgisi, canlı varlıqlara sevgi aşıladığı bəlkə də onların ən əsas funksiyasıdır.

“Mənqəbə”lərdən bəhs edən ikinci yarımfəsildə İslamiyyətin qəbul edilməsindən sonra şamanların, Buddist rahiblərin və Xristian əzizlərinin göstərdikləri fəvqəladəliklərin yeni bir janr kimi formalaşan mənqəbələrin məzmununda yer aldığı qeyd edilmişdir. Ancaq sadalananlar hər nə qədər övliya mənqəbələrinin qaynağı rolunda olsa da bunlar yeni şəraitdə, İslam dininə, İslam əxlaqına uyğun bir şəkildə yenidən qurulmağa başladığı üçün İslami hekayələrdir. İslam alimləri və böyük mütəəvvüflər müsəlman olmayan əhəlidən buddistlərin, xristianların, büt-pərəstlərin və digərlərinin reallaşdırdığı xariquladə hadisələrə “istitraç”, müsəlman vəlilərin göstərdiklərinə isə “kəramət” adını verdilər. İstitraçın qaynağında, mayasında seyr və cadu varkən, kəramət Allahın icazəsi ilə hikmətin sərgilənməsi hesab edilir.¹⁰ O nöqteyi-nəzərdən sufizmi mənqəbələrin tək və şəriksiz qaynağı kimi göstərmək mümkün olmasa da, bu janra son şəklini verən ünsürün təəvvüf cərəyanı və onun təşkilati forması olan təriqətlər olduğunu rahatca söyləyə bilərik.

Mənqəbə janrı müasir dövrün ən çox söylənen və söyləndikcə də zənginləşən, yeniləşən canlı növlərindən biri olduğu üçündür ki, xalq arasında geniş yayılmışdır. İslam dininin yayıldığı bütün ölkələrdə, ən əsası da şifahi mədəniyyətləri zəngin olan türk xalqları arasında dini rəvayətlər və ya mənqəbələr ateist təbliğatın bütün cəhdlərinə baxmayaraq varlığını qoruya bilmişdir. Ona görə də mənəvi kəramətləri ilə şöhrət qazanan övliya mənqəbələri və ya imam övladı olan seydilərin kəramətləri Azərbaycanın hər tərəfində xalq ədəbiyyatının əsas söylənen janrı olaraq qalır. Mənqəbələr təbii ki, İslamın ilk dövrlərindən başlayaraq sürətlə yayılan dini əfsanələrin bazasında yarandı, miflərdən, rəvayətlərdən bir çox ünsürləri almaqla yeni bir janr kimi formalaşdı və söyləyici repertuarında özünə xüsusi yer tutdu. Dini əfsanələrin övliya kultu və ya konkret olaraq Azərbaycanın Cənub bölgəsində ocaqlar, pirlər və türbələrdə yatan seydilər haqqında yaranan söyləntilərə çevrilməsi izah edilmiş, bu prosesin tarixi seyrini izlənilməyə

¹⁰ Bayat F. İslami anlayış içində mənqəbə // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XXXII, Bakı: 2010, s.13-14

çalışılmışdır. İslam dininin milli və coğrafi özəllik qazanmasında və günümüze qədər gəlib çatmasında əhəmiyyətli rol oynayan dini ziyarətgahlar bir çox cəhətdən folklor materialı olmuşdur. Bunun ən başlıca səbəbi ocaq və pirlərlə bağlı danışılan kəramətlərin şifahi şəkildə yayılması, variantlaşması, dini əfsanə və mənqəbələrin anonim olmasıdır. Bu gün ən çox söylənən folklor örnəklərindən bir də təbii ki, ocaq və pirlərlə bağlı əfsanə və mənqəbələrdir. Hər halda mənqəbələrin dini əfsanələrə nisbətən gec formalaşdığını demək mümkündür. Təbii ki, övliyələrin, pirlərin fəvqəladə əhvalatları, kəramətləri ilə bağlı danışılanlar xalqın təfəkküründə müqəddəs-ləşdirilərək mənqəbələrin mövzusu olmuşdur. Mənqəbə tədqiq edilməyən və ya çox az araşdırılan janrlarından biridir. Onun əsas mövzusu övliyələrin göstərdikləri kəramətlərdir. XI əsrdən sonra təriqətlərin yaranması ilə mürsidlik və şeyxlik qurumu və bunun təbii nəticəsi kimi övliyə kultu ortaya çıxdı. Buna paralel olaraq hər hansı bir vəlinin kəramətlərindən danışan, qısa əxlaqi, didaktik hekayələr mənasına gələn mənqəbə janrı formalaşdı.¹¹

Mənqəbə janrı folklorun müasir dövrdə ən çox söylənən və söyləndikcə də zənginləşən, yeniləşən canlı növlərindən biridir və xalq arasında geniş yayılmışdır. İslam dininin yayıldığı bütün ölkələrdə, ən əsası da şifahi mədəniyyətləri zəngin olan türk xalqları arasında dini əfsanələr və mənqəbələr ateist təbliğatın bütün cəhdlərinə baxmayaraq varlığını qoruya bilmişdir. Təbii ki, mənəvi kəramətləri ilə şöhrət qazanan övliyə mənqəbələri və ya imam övladı olan seydilərin kəramətləri Azərbaycanın hər tərəfində xalq ədəbiyyatının aktiv olan əsas janrıdır. Mənqəbələr İslamın ilk dövrlərindən başlayaraq sürətlə yayılan dini əfsanələrin bazasında yarandı, miflərdən, rəvayətlərdən bir çox ünsürləri almaqla yeni bir janr kimi formalaşdı və söyləyici repertuarında özünə xüsusi yer tutdu.

Diqqətlə tədqiq edildikdə mənqəbələrədəki bəzi motivlərin mənşəyinin türk mifoloji mətnlərindən, əfsanə, dastan və hətta nağıllardan gəldiyini görmək mümkündür. Xüsusilə Bəktəşi mənqəbələrində və xalq arasında məşhur olan yerli vəlilərlə əlaqəli söylənən mənqəbəyə bənzər xatirələrdə bunun nümunələrinə sıx rast gəlinir. Bunlar Azərbaycanda, Orta Asiyada, Anadoluda, Balkanlarda, Volqaboyunda ilk missioner dərvişlərin qeyri-müsəlman əhali arasında İslam dinini yaymağa çalışdıqları dövrün xatirələridir.¹² Mənqəbələrədə yer alan əjdaha, div, qeyri-adi məxluqlar bunu açıqca göstərir. Ancaq mənqəbələri əfsanə, mifoloji hekayə, nağıl və

¹¹ Oğuz O. və b. Türk halk edebiyatı el kitabı. Ankara: Grafiker, 2006, s.20

¹² Ocak A.Y. Kültür tarihi kaynağı olarak menâkıbnâmeler. Ankara: Türk tarih kurumu yayınları, 1997, s.74

rəvayətdən fərqləndirən cəhətlər də vardır. “Mənqəbələrin mövzusu gerçək insanlardır. Bu nöqtədən etibarən mənqəbə nağıldan və əfsanədən ayrılır. Halbuki, nağıl və əfsanələrdə zaman və məkan naməlumdur. Ya da simvolik bir yer və ya zamandır. Mənqəbələrə müqəddəslik izafə edilir və buna inanılır. Onu nağıl və əfsanələrdən ayıran ən əhəmiyyətli fərq budur.”¹³

O baxımdan mənqəbələri araşdırarkən bəzi motiv və vəli tiplərinə diqqət yetirərək mənqəbənin qaynaqları arasında tarixi hadisələri və şəxsiyyətləri göstərmək də olduqca vacibdir. Belə tarixi şəxsiyyətlərin çoxu yaxın tarixdə yaşamış, aldıkları nəzirləri kəsiblərə, ehtiyacı olanlara paylamış seydilərdir. Bunlara misal olaraq XX əsrdə Masallı bölgəsində yaşamış Ağa Mir Həsən Ağanı (Qızılağac), Mir Cəfər Ağanı (Qızılağac), Mir Heydər Ağanı (Masallı şəhəri), Seyid Sadiqi (Ərkivan) və onlarca başqalarını göstərmək olar. Övliya mənqəbələri bir qayda olaraq müəyyən bir coğrafi məkanda və müəyyən bir tarixi şəraitdə yaranır. Ancaq bunların bir qismi tarixi hadisələrlə və coğrafi məkanla uyğunlaşmasa da, bir qismi də həqiqətdə yaşanmış hadisələrdən alınmışdır.

Bütün bunların yanında Azərbaycanda hər hansı bir sufi cərəyanla əlaqəsi olmayan, hər hansı bir təriqətə intisab etməyən seydilərin, əfəndilərin həm sağlıqlarında, həm də öldükdən sonra göstərdikləri kəramətləri ilə yad edildikləri şəxslər də vardır. Əslində seydilərin ocaqları və ya seydilərə ocaqlı deyilməsi də, onların sufiliklə birbaşa olmasa da müəyyən əlaqəsinin varlığından xəbər verir, çünki təriqətin Hz.Əlidən qaldığı, sufiliyin altıncı imamı Cəfər Sadiqin ezoterik yorumu ilə formalaşdığını¹⁴ nəzərə alsaq özlərinə imam övladı deyən seydilərin təsəvvüflə bağlılığı aydın olar.

Tədqiqat işində mənqəbələrlə əlaqədar ilk motiv təsnifatını Pertev Naili Boratavın verdiyi və təsbit etdiyi motivlərin qaynağını da göstərdiyi vurğulanmışdır.¹⁵ Daha sonra bu məsələyə Ə.Y.Ocak¹⁶ yenidən müraciət etmiş türk mənqəbələri ilə əlaqədar əhatəli bir təsnifat tipi təklif etmiş, bu təsnifatda kəramət motivlərini 8 ana başlıq və 100-dən çox yarım başlıqda toplamışdır. Azərbaycan keçid məntəqəsi kimi bir çox təriqətin yarandığı, inkişaf etdiyi yer olmuşdur. Bu yerlər övliya mənqəbələri baxımından çox zəngin olmuşdur. Ancaq bir tərəfdən dərvişlərin, şeyxlərin, seydilərin bir çoxunun yavaş-yavaş pay yığan, dilənçilik edən zümrələrə çevrilməsi, digər

¹³ Ay A. Efsane-menkıbe üzerine bir karşılaştırma denemesi // Milli eğitim dergisi, sayı 142, 1999

¹⁴ Bax: Bayat F. Türk təkkə (təsəvvüf) ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2011

¹⁵ Boratav P.N. 100 soruda türk folkloru. İstanbul: Gerçek yayınevi, 1999, s.42-45

¹⁶ Ocak A.Y. Kültür tarihi kaynağı olarak menâkıbnâmeler. Ankara: Türk tarih kurumu yayınları, 1997, s.88-92

tərəfdən sovet ateist təbliğatının nəticəsində bu zəngin irs itib batmışdır. Buna baxmayaraq Cənub bölgəsində dini əfsanələr və mənqəbələr hələ də folklor janrları arasında əsas yer tutur.

Bu fəsil **“Müştərək motivlər”** yarım fəsli ilə tamamlanır. Dini əfsanələrin və mənqəbələrin bir çox motivləri Orta Asiyadan Anadoluya, Balkanlara qədər türklərin yaşadıkları hər bölgədə müştərəkdir. Bu müştərək motivlər arasında daşa dönməkdən, quş donuna girib uçmaqdan, uzaq məsafəni qısa bir zamanda qət etməkdən, vaxtından əvvəl meyvə yetişdirməkdən başlayaraq bir çox mövzuların gəldiyini görürük. Bir-biri ilə məzmunca eyni olan bu dini əfsanə və mənqəbə motivləri hər coğrafi bölgədə yerli özünəməxsusluqla yeni çalar, yeni forma gözəlliyi qazanmışdır. Müştərək motiv dedikdə:

1. Türk dünyasında məşhur olan övliya kəramətləri ilə az və ya çox dərəcədə səsleşən motivləri
2. Ümumi olaraq Azərbaycanda, konkret olaraq Cənub bölgəsində və Masallıda seydilərlə bağlı danışılan mənqəbələrin müştərək motivlərini nəzərdə tutmuşuq.

Dissertasiyada övliyalarla bağlı müştərək motivlərin çoxunun Hz.Əli cəngnamələrindən gəldiyi misallarla vurğulanmışdır. Belə ki, Hz.Əlinin mənqəbələri zamanla türk vəlilərinin kəramətləri şəklində ortaya çıxmış, daha da genişlənməmişdir. Digər peyğəmbərlərin, böyük sufilərin kəramətlərindəki bir sıra ortaq motivlərdən yeni-yeni kəramət çeşidləri formalaşdırılmışdır. Məsələn, Hz.Məhəmmədin İslam ordusu ilə kafirlərin döyüşü əsnasında bir xurma ilə bir ordunu doydurması möcüzəsi bu gün az çörək və ya az yeməklə çox adamı doyurmaq şəklində bir çox övliyaya aid edilərək yaşamağa davam edir. Məsələn, Hacı Bəktəş Vəli ilə bərabər bir çox vəlinin, seydin kəramətləri arasında az yeməklə çox adamı doyurmaq kəramətinə yer verilmişdir. Hacı Bəktəş yoxsul bir ailənin xəmirinin heç bitməməsini arzu edərkən, Azərbaycanda da buna bənzər mənqəbə danışılmaqda, seydin duasının yerinə yetirildiyi bildirilməkdədir.

Müştərək motivlərin başında övliyanın surət dəyişdirməsi gəlir. Övliyalardan demək olar ki, hamısı surət dəyişdirmə qabiliyyətinə malikdirlər. Onlardan çoxu şahin, göyərçin donuna girə bildikləri kimi aslana, qızıl buynuzlu ceyrana, hətta ağzından alov püskürən əjdahaya çevrilə bilirlər. Övliya, dəyişik heyvan donuna girə bildiyi kimi heyvanlara hökm edə, onlarla danışa da bilir. Azərbaycanın Masallı bölgəsində seydilərin kəramətləri içində onun heyvana, quşa çevrilməsi motivinə rast gəlinməsə də bu müqəddəslərin məzarını qoruyan ilan motivinə çox rast gəlmək mümkündür. Hər halda bu kəramətin əsasında heyvana çevrilmə motivinin

olduğunu demək mümkündür. Bundan başqa, heyvanların dilini bilmək, onlarla danışmaq da Masallı seyidlərinin göstərdikləri kəramətlər arasındadır. Məsələn, Xırmandalı kəndində Kəblə Tağının marallarla danışması, Mir Tağı Ağanın ilanlara hökm etməsi və s. buna misal ola bilər.

Övliyaların göstərdikləri kəramətlər içində vaxtından əvvəl meyvə yetişdirmək də çox yayqındır. Məsələn, Hacı Bəktaş Vəlinin qış günü alma yetişdirməsi buna misal ola bilər: “Hünkar bismillah deyən kimi ağacın üstündə oldu. Ağac o saat da yaşillandı, yarpaq gətirdi, tumurcuqlandı, çiçəkləndi, çiçəyi töküldü, bir anda almalar böyüdü, ağacdən sallanmağa başladı.”¹⁷

Buna bənzər bir motiv də Masallı bölgəsindən toplanmışdır. Masallının Şıxlar kəndində qış günü gəlinin xiyar istəməsi, seyidin - İnşallah sabah xiyar gələr, - deməsi və doğrudan da səhər tezdən bir adamın bir neçə təzə yetişmiş xiyarı seyidə pay gətirməsi baş verir. Bu vaxtından qabaq meyvə yetişdirmənin yerli variantıdır. Mir Əlican Ağanın kəramətini oğlu belə anlatdı: “Mən Moskvada oxuyurdum, ailəynən gəlmişik, otpuskaya. Axşam nəse söbət olub, yoldaşım deeb ki, mart ayı idi, görəsən xiyar çıxıb? Bırda kət camaatı tez əkir də. Baba rəhmətdik deer ki, yaqın ki, çıxar. Səhər-səhər saat 6, 7-yə işdəmiş maşın signal verdi, ay Ağa, ay Ağa. Mən şəxsən özüm durdum çıxdım. Gördüm ağa əlində bu qədər bükülü xiyar gəlir. Deməli, qonşu kətdə kimsə əkib, bazara satmağa aparır, siftəsin ağeyçün gətirir. Ağa gətirib deer gəlin nə istəmişdün dünən? Gəlin deer ki, ağa bunnan ötrü bazara getmişən?

Deeb ki, bala mən bazara getmirəm, Allahım özü göndərib.”¹⁸

Müştərek motivlərdən biri də övliyanın xeyir-duası üzərinə yeməyin artması, azalmamasıdır. Hacı Bəktaş Vəlinin duasından sonra Qadınıcığ ananın küpdəki yağı artır, heç vaxt da azalmır. Bir az dəyişikliklə eyni motivə Masallının Qızılağac kəndində Seyid Camalla bağlı söylənən mənqəbə motivində də rast gəldik: “Seyid Camal babamız olub bizim. Mənim anam seyid qızıdı. Mənim Seyid Camal babam əslən İsfahandan olub. Onun iki oğlu olub. Biri Mir Abdulla, biri Mir Ələsgər. O gəlib, Şuradaya gələndə Mir Ələsgər Ağa on səkkiz yaşında Mir Abdulla on iki yaşında imişlər. Mir Ələsgər deyib ki, baba, farsca deyib:

- Biz acımışıq. Təam istiyirik biz.

¹⁷ Bayat F. Övliya mənəbələri və ya türk dərvişlərinin kəramətləri. Bakı: Elm və təhsil, 2013, s.91

¹⁸ Masallı folklor örnəkləri, 1-ci kitab. Bakı: Elm və təhsil, 2013, s.169

Görüb bir tayfanın kişiləri cüt sürür. Bi arvad oturub çöldə - həmin yerdə.

Piyada gəlirmişlər. Deyir:

- Ay arvad, səndə təam var. Bular seyid balasıdı. Başında əmmama, əlində əba, üzündən nur tökülür. Bular acıblar səndə təam var? Varsa gətir bulara bir az təam ver.

Bu arvadın da əri cüt sürürmüş. Bu da cücə bişiribmiş, isti çörək bişiribmiş. Verir bu seyid balalarına.

Gətirir çörəydən də kəsir, cücədən də kəsir. Sora cücə ilə şörəyi aparır ərinin yanına. Əhvalatı ərinə danışır. Deyir:

- A kişi bəs mən bundan verdim seyid balasına. Üzündən-gözündən nur tökülürdü. Olara verdim. Ona görə də cücə də çörək də yarımçıqdı. Əri baxıb görür ki, cücə də tamdı, çörək də tamdı. Əri deyir:

- Aya arvad bəs bular nədi?

Arvad təəccüb qalır. Deyir:

- A kişi, olar imam övladı imişlər.”¹⁹

Müştərek motivlərdən biri də Masallı seyidləri arasında çox yayılmış olan əyri ağzı düzəltmək (Mir Tağı Ağa, Seyid Sadiq Ağa, Mir Heydər Ağa, İmamzadə piri) və ya övladsıza övlad (Lal Seyid, Mir Heydər Ağa, Mir Tağı Ağa) verməkdir. Bir önəmli müştərek motiv də kəramət sahibi imam övladlarının öz ölümlərini qabaqcadan bilmələridir. Bu motiv bir az özü-özünü yuyub kəfənləyən, cənazə namazını qılan İmam Əli və ya Hünkar Hacı Bəktəş Vəli haqqında söylənen mənqəbəyə bir başqa bucaq altında baxışın nəticəsidir. Ölümünü qabaqcadan bilmək motivinə misal olaraq Masallıda yaşadığı ev ocaq kimi ziyarət edilən Mir Tağı Ağa, Şıxlar kəndindən Mir Rəsul Ağa və b. göstərmək olar.

“Funksiyasına görə ocaqlar və pirlər” adlı üçüncü fəsil üç yarımfəsil və on paraqrafdan ibarətdir. Bu fəsildə ocaq və pirlərin tarixi, etnoqrafik, sosial tərəfləri ilə bərabər insanların yaşamında, mənəvi dünyalarının formalaşmasında və zənginləşməsində semantik-funksional rolu tədqiq edilmişdir. Türk dünyasında, xüsusən də Azərbaycanda İslamın yaşama və günümüzə qədər gəlib çatmasında mühüm rol oynayan amillərdən biri də ziyarətgahlardır. Ocaq və pirlər bu gün bir çox cəhətdən folklorun materialı olmuşdur. Ziyarət yerlərinin sahibləri haqqında şifahi şəkildə yaşayan kəramət motivləri, ziyarətdə yatanların mənqəbələri, ziyarət yerlərinin funksiyası haqqında söylənen mətnlər, bütövlükdə ocaq və pirlərin folklor materialı olduğunu sübut edir. Onun tarixi, etnoqrafik, sosial tərəfləri

¹⁹ Masallı folklor nümunələri, 1-ci kitab, Bakı: Elm və təhsil, 2013, s.117-118

ilə bərabər bir də insanların yaşamında, mənəvi dünyalarının formalaşmasında və zənginləşməsində semantik-funksional rolu vardır. Uzun illər ateist-kommunist rejimin bütün təzyiqlərinə, təqiblərinə baxmayaraq ocaq və pirlər həm öz varlığını, həm də inanc varlığını qoruya bilmişdir. Ocaq və pirlərin tarixi özəllikləri, inanc sistemi yuxarıdakı fəsillərdə araşdırıldığından burada onun cəmiyyətdəki funksiyası öyrənilmişdir.

Toplama materiallarından və aparılan müşahidələrdən, həmçinin ocaq və pirlərlə bağlı elmi ədəbiyyatdan çıxarılan nəticəyə görə bu müqəddəs yerlər:

1. Sosial funksiyası,
2. Müalicə və sağaltma funksiyasını yerinə yetirir.

Ocaq və pirlərin sosial funksiyasına gəldikdə onların insanlar arasında sevgini, qarşılıqlı hörməti, bir-birinə yardım etməni möhkəmlətməkdən ibarət olduğu görülür. İmam övladı seyidlərin dəfn olunduqları yerlərdə və yaşadıkları evlərdə kəsilən qurbanların kollektiv şəkildə yeyilməsi, qurbanlıq ətin əlsiz, ayaqsız, şikəst və imkansız insanlar arasında paylaşıdırılması sosial yardımlaşmanı qüvvətləndirir. İnsanlar bu müqəddəs yerlərdə heç olmadıqları qədər səmimi olur, Tanrı qarşısında aciz olduqlarını bir daha görmüş olurlar. Ocaqlar qədimdən bu günə qədər insanların mənəvi rahatlıq və sakitlik tapdıqları, dərdləşdikləri, Uca Allaha sığındıqları, Yaradana tam təslimiyyət sərgilədikləri yerlərdir. “İslam dininin yayıldığı ilk vaxtlardan başlayaraq ziyarət yerlərinin İslami dəyərlərlə sintez halında yenidən qurulmasından sonra ortaya çıxan müqəddəs yerlər, təriqət başçıların, din böyüklərinin, Azərbaycana, İrana, Orta Asiyaya sığınmış Əhli-beyt tərəfdarlarının, imam övladlarının məzarları ilə daha da fəallıq qazandı. Sonrakı zamanlarda seyidliyin geniş yayılması ilə ocaqlar, pirlər, türbələr ortaya çıxdı ki, bu da müqəddəs yerlərin artıq yeni forma alması demək idi. Müsəlman xalq bu müqəddəs yerlərə o qədər səmimiyyətlə inanmışdı ki, ocaqların olduğu yerlərdə quldurluq, qaçaqçılıq, yol kəsmə kimi bəlalar olmurdu. Qan davası, insanların bir-biri ilə savaşının da qarşısı imam övladlarının fəaliyyəti ilə alınmışdı. Hətta insanlar hüquq orqanlarına getmədən məsələləri seyidlərin köməyi ilə həll edirdilər. Bu da ocaqların, pirlərin ən böyük sosial funksiyası idi”.²⁰

Ocaq və pirlər qədimdən və orta çağdan başlayaraq əhalinin yoxsul təbəqəsinə yardım edir, gələn qonaqlara, səyyahlara yemək verir, günün bütün saatlarında qapıları açıq, süfrələri dolu olurdu. İslamın yayıldığı ilk dövrlərdə əsasən, yol üstündə, keçid məntəqələrində yerləşən sufi ocaqları,

²⁰ Bayat F. Türk mədəniyyətində seyidlik // “Dədə Qorqud” 2013/4, s. 97-106

imam övladlarının türbələri, şeyxlərin təlim yerləri İslamı yaymaqla kifayətlənmir, ətrafdakı insanlara yardım edir, dövlətin xəbərləşmə mexanizmini yerinə yetirirdilər. Gəlib gedənlər də ən təhlükəsiz yer olan sufi ocaqlarında gecələyirdilər. Sonrakı dövrlərdə, hətta sovetlər zamanı belə bütün qadağanlara, təqiblərə baxmayaraq seyidlər bu missiyanı yerinə yetirməyə çalışırdılar. Məsələn, Masallı bölgəsinin Banbaşı kəndində Mir Heydər Ağanın yaşadığı evin darvazasının olmadığını gördük, bunun səbəbini soruşduqda, bura gecə-gündüz insanların üzünə açıqdır, bura ehtiyacı olan hər kəsin öz evidir, dedilər.

Ocaq və pirlərin ən əsas funksiyası insanların dərdinə şərik olmasıdır.

Dissertasiyada ziyarət yerlərini təqribən aşağıdakı başlıqlar altında açıqladıq:

1. Hər hansı bir istək üçün edilənlər
2. Uşaq olması üçün edilənlər
3. Yaxşı işə və ya vəzifəyə düzəlmək üçün edilənlər
4. Qismət açmaq üçün edilənlər
5. Revmatizm
6. Psixoloji xəstəliklər
7. Danışma qüsuru üçün edilənlər
8. Yərimə problemi
9. Xəstə heyvanlar
10. Digər problemlərlə bağlı ocaqlara müraciət edənlər

Ancaq şəfa tapmaq üçün edilən ziyarət yerlərinin xəstəliklərə görə fərqlilik göstərmədiyini də qeyd etmək lazımdır. Bu, müəyyən mənada ocaqların differensiallaşmamış funksiyasından xəbər verir. Sorğu zamanı demək olar ki, ziyarət yerlərindən çoxunun qarışıq funksiyaya xidmət etdiyi görüldü. Məsələn, bu ocağa ən çox kimlər gəlir, bu ocaqda hansı niyyətlər baş tutur, hansı xəstələr müraciət edirlər sualına, hər cür niyyətə gəlirlər, kimi qismət açmaq, kimi uşaq istəmək, kimi xəstəsinin sağlması üçün bu ocağa niyyət edir, cavabını aldıq. Bu da ocaq və pirlərdən çoxunun universal funksiya və rolundan xəbər verir. Ona görə də rəsmi İslamın qadağan etməsinə baxmayaraq ocaq və pirlərdən mədəd ummaq, o yerlərə bez, yaylıq, əski parçası bağlamaq, beşik qoymaq kimi adətlər hələ də qalmaqdadır.

Funksiyası və rolu baxımından bu müqəddəs ocaqlar müxtəliflik göstərsələr də daha çox övladı olmayanlara uşaq istəmək, xəstələrə şəfa diləmək, qismət açmaq, yaxşı işə və ya vəzifəyə düzəlmək, əsgərlikdən sağ-salamat qayıtmaq və daha çox sadəcə ziyarət etmək üçün edilir. Buna baxmayaraq pir, türbə və ocaqların ziyarət edilmə məqsədinə görə bir neçə qrupa bölmək mümkündür. Bu qruplar təbii ki, şərti xarakter daşıyır. Çünki

yalnız hər hansı bir xəstəlik üçün gedilən çox az sayda ocaq və pirlər vardır. İnanca görə ocaqlar müqəddəs sayıldığından Allahın verdiyi bütün dərdlərin şəfa yeridir. Hətta el arasında ocağa hacəti olan hər kəs gəlir, dilər, Allah məsləhət bilərsə diləyi qəbul edər, deyirlər.

Ocaqlar və pirlər sosial və stratejik funksiyası ilə bərabər, həm də bir çox xəstəlikləri müalicə edən yerlərdir. Dissertasiyada bu xəstəliklərin hər biri bir yarımfəsil altında öyrənilmişdir. Belə ki, hər hansı bir istək üçün gedilən ocaq və pirlərdən tutmuş uşaq istəmək, yaxşı işə və ya vəzifəyə düzəlmək üçün gedilənlər, qismət açmaq üçün müraciət edilənlər, revmatizm, danışma qüsuru, yerimə problemi, psixoloji narahatlıqlar və hətta xəstə heyvanların aparıldığı müqəddəs yerlər vardır. Bundan başqa, iflicli xəstələrin, ağzı əyilmiş xəstələrin, dəri xəstələrinin, epilepsiyalıların və digərlərinin müraciət etdiyi ocaq və pirlər də vardır.

Tədqiqat işində ocaq və pirlərin yaygın olan şəfa, müalicə, sağaltma funksiyasının böyük bir qismi ayrıca araşdırma mövzusu olmuşdur. Digər tərəfdən, sağaltma və şəfanın müxtəlif üsullarla aparılmasına da diqqət verilmişdir. Buraya otlarla, seyidin əlini çəkməsi, duası, ocaqda yatmaqla, ocaqdan götürülmüş kimyə adlanan torpaqdan suya qarışdırılıb içirilməklə və s. müalicə metodları daxildir.

Dissertasiyadan da göründüyü kimi, ocaq və pirlərin başlıca funksiyalarından biri də insanların xəstəliklərinə dərman yeri olmasıdır. Həkimdən, dərmandan dərdinə əlac tapa bilməyənlər, ümidləri hər yerdən kəsilənlər ən sonda ocaqlara, türbələrə müraciət etməli olurlar. Bəzən də insanlar elə ilk başdan, həkimə müraciət etmədən ocaqlara və ya pirlərə gedirlər. Bunlar daha çox kənd yerlərində yaşayan, ocaqların müqəddəsliyinə heç bir şübhə yeri qoymadan inanan ailələrdir ki, qədimdən qalma ənənəni yaşatmağa davam edirlər. El arasında ocaqların sağalmaz dərdlərə də əlac olduğuna inanılır. Sağalmaq istəyənlər hər şeydən öncə getdikləri ocağa, türbəyə, pirə qeydsiz-şertsiz inanmalıdırlar. Şübhə, şəkk sağalmanın qarşısını alan əsas elementlərdir.

Tədqiqatın “**Nəticə**” hissəsində Masallı bölgəsinin materialları əsasında ocaq və pirlərin atalar kultu və şamanlıqla bağlılığı, övliya kəramətlərinin mündəricəsi və müqəddəs yerlərin funksiyası ilə bağlı əldə olunmuş elmi qənaətlər yekunlaşdırılır və ümumiləşdirilir. Dissertasiyada Cənub bölgəsi rayonlarından biri olan Masallıdan toplanmış inanc yerləri ilə bağlı ocaq və pirlər, kəramət motivləri, ocaqların türkcəçarəlik funksiyası kimi mövzular araşdırılmışdır. Bu bölgədə yerləşən və əsasən imam övladı sayılan seydilərin, müəyyən təriqətə mənsub şeyxlərin ocaqları, türbələri, pirləri və onlarla bağlı danışılan mənqəbələrin semantikasi, həmçinin bu müqəddəs

yerlərin funksiyası da toplama materiallarına əsasən öyrənilmişdir. Tədqiqat işindən çıxan iki böyük nəticədən biri ocaq və pirlərin inanc əsaslarını, funksiyasını, semantikasını tədqiq etmək, onların təşəkkül və inkişaf dinamikasını, tarixi-mədəni özəlliklərini, coğrafi areallarını daha dərinədən və ətraflı öyrənməyin perspektivlərini açmaqdır. İkincisi isə, bu işlə bütövlükdə inanc folklorunun gələcəkdə araşdırılma istiqamətlərinin əsaslı prinsipləri qoyulmuş oldu.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı məqalə və konfrans materiallarında əks olunmuşdur:

1. Atalar kultu: ocaqlar, pirlər və türbələr // AMEA Folklor İnstitutu, AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. "Folklor və Tariximiz" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2012, s.157-160

2. Əfsanələr və onların müxtəlif təsnifatları // VII uluslararası türk kulturu, sənəti və kultürel mirası koruma sempozyumu/sanat etkinlikleri, Bakı: 2013, s.815-820

3. Əfsanə kontekstində dini əfsanələrin rolu // "Dədə Qorqud". Elmi-ədəbi toplu, III. (48) Bakı: Nurlan, 2013, s.87-93

4. Atalar kultu, müqəddəs yerlər (ocaxlar, pirlər və türbələr) // "Gənc Alimlərin Əsərləri" jur, №7 Bakı: 2013, s.303-306

5. Övliya kəramətlərinin funksional semantik rolu // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Elmi-ədəbi toplu, I. (44) Bakı: Elm və təhsil, 2014, s.93-99

6. Касиетті жерлер (Оджаг, Пир) туралы діни менкабе-аңыздардын ерекшелігі. Особенности религиозных преданий-менкабе о почитаемых святых местах (оджагов, пиров) // Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби, Вестник КазНУ, Серия филологическая, № 2, (148), Алматы: 2014, с.140-145

7. Социальная функция святынь // Ученые записки Таврического Национального Университета им. Вернадского, серия филологические коммуникации //№3, Украина: 2014, с. 96-102

8. Очаги, пиры и места священного поклонения в контексте фольклора (пиры и места поклонения в южном регионе Азербайджана) // Материалы I международной научно-практической конференции "Научные исследования в сфере гуманитарных наук: открытия XXI века". Россия, Пятигорск: 24-25 октября, 2014, с. 85-90

9. Mənbəbələrin tarixi mifoloji köklərinə dair // Dil və Ədəbiyyat. Bakı Dövlət Universiteti. Beynəlxalq elmi nəzəri jurnal. 1(93) Bakı: 2015, s.159-162

**СВЯТЫНИ И МЕСТА ПОКЛОНЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ
ФОЛЬКЛОРА ВЕРОВАНИЙ
(на основе примеров Масаллы)**

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы.

Введение диссертации состоит из актуальности, цели и обязательств, научных новостей, теоретико-методологических основ темы, теоретической и практической важности, апробации исследования.

В первой главе работы, под названием «Поверья и культы, связанные со святынями и местами поклонения, склепами», в двух разделах исследуются следующие вопросы: «Святыни, места поклонения в контексте культа отцов», «Култ овлия и сеидов-праведников и потомков пророка Мухаммеда в контексте керамет-дара божьего».

Предмет второй главы диссертации под названием «Тексты, сказанные со святынями и местами поклонения» состоит из следующих вопросов: «Легенда», «Менкабе - сказание, религиозные предания» и «Совместные мотивы».

Третья глава диссертации называется «Функции святынь и местов поклонения», состоит из четырех разделов и десяти параграфов. В этой главе исследуются социальная функция святых мест и лечебная функция местов поклонения.

В «Заключении» подводятся итоги проведенных исследовательских работ. В этом разделе обобщены выводы основные положения исследования и определены направления дальнейшего изучения темы.

**HOLY AND SACRED PLACES IN THE CONTEXT OF THE
BELIEF FOLKLORE**

(On the base of examples from Masalli)

SUMMARY

The dissertation work consists of the introduction, three parts, the conclusion and the list of the used literature.

In the introduction the actuality of the investigation is based on, the object, aim and duties of the investigation are determined, the scientific innovations, methods and sources, the practical and theoretical importance of the investigation are spoken about, the information about the structure of the investigation is given.

In the first part of the dissertation work called “Beliefs and cults about the holy, sacred places and tombs” the following problems are investigated in two chapters: “The holy, sacred places and tombs according to the cults of paternal” and “The cult of the sacred people and “seyid” – generation from Prophet Muhammad in the context of generosity”.

The second part of the dissertation is called “The texts told about the holy and sacred places” and it consists of the following chapters: “Legends”, “Mankabe - the religious fables”, “The common motifs”.

The third part of the dissertation called “The holy and sacred places according to the function” consists of four chapters and ten paragraphs. In this part the social function of the holy and sacred places and the treatment functions are investigated.

In the conclusion the results of the investigated work is summarized. In this part the main provisions of the investigation are carried out and the future directions of the investigated subject are shown.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ФОЛЬКЛОРА**

На правах рукописи

НУРИДА ЗАБИТ КЫЗЫ МУХТАРЗАДЕ

**СВЯТЫНИ И МЕСТА ПОКЛОНЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ
ФОЛЬКЛОРА ВЕРОВАНИЙ
(на основе примеров Масаллы)**

5719.01- Фольклористика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии**

БАКУ – 2016